

Transformacions agràries i canvi social en la Galícia rural contemporània

per Lourenzo Fernández Prieto

Analitzar el tema del canvi en el món rural és molt difícil, ja que les innovacions i les continuïtats s'encavalquen diacrònicament i confonen l'observador que, des del present, vol descabdellar el passat. I encara és més difícil tractar-lo en realitats que, com la gallega, la irlandesa o la del *Mezzogiorno*, sembla que pertanyin al domini de les societats immutables, en les quals la consciència i la realitat de l'endarreriment pesen com una llosa.¹ El fet d'analitzar la dimensió i les característiques del canvi social que acompanya els processos de modernització en les societats contemporànies obliga, d'altra banda, a entrar, ni que sigui breument, en determinades precisions conceptuals. Tant *modernització* com *canvi social* són termes susceptibles de diferents interpretacions. La noció de *modernització* es pot equiparar a les nocions de progrés, desenvolupament del capitalisme, desenvolupament econòmic o fins i tot a la noció d'industrialització, i té un sentit en ocasions ambigu i ahistòric que la fa poc útil com a categoria històrica. Però és que, a més, la utilització política del terme ha acabat convertint-lo en un eslògan i ha complicat més la possibilitat del seu ús com a instrument analític.

Com a prova del fet que aquest terme ha estat utilitzat amb aquesta barreja de continguts, aportaré tres exemples. En primer lloc, la definició que del mot n'ofereix C.E. Black, a mitjan dels anys seixanta, quan el terme *modernització* encara no era marcat per l'actual suma de significats: «*El proceso mediante el cual las instituciones de carácter histórico se adaptan a las funciones rápidamente cambiantes que reflejan un aumento sin precedentes en el conocimiento del hombre, possibilitando el control sobre su entorno, que acompañó a la revolución científica.*»² Un

1. Com a mostra del que diem podeu consultar M. X. RODRÍGUEZ GALDO, *La agricultura tradicional gallega. Crecimiento sin modernización*, «Papeles de Economía Española» (Especial Galicia), núm. 3 (1985), ps. 145-154.

2. C. E. BLACK, *The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History* (Nova York 1966). Reproduït en C. E. BLACK, *La dinámica de la modernización: un repaso general*, dins R. NISBET ET ALII, *Cambio social* (Madrid, Alianza Ed., 1988), p. 231.

sentit més restrictiu, relacionat quasi exclusivament amb la innovació tècnica, és el que li donen més recentment autors com V. Antila o J. Held.³ Per últim, encara és més complet el significat que li dona R. Price, el qual analitza sota el mateix títol la transformació de la França rural.⁴ En qualsevol cas, es tracta d'un terme de difícil substitució, perquè, malgrat els seus defectes, i per extensió, fa referència als processos de transformació, especialment econòmics però també socials i polítics, que tenen lloc en les societats contemporànies europees i que desemboquen en la desintegració de les societats tradicionals, a partir de la crisi de l'Antic Règim. D'una manera original i pedagògica, Kautsky explicava els canvis que afecten el món rural contemporani, en relació amb les noves formes que adopten el mercat i l'estat, per mitjà de la història d'un noi pagès que, en el segle XIX, ha de sortir del seu poble per a complir el servei militar que imposa l'estat contemporani. Viatja al seu destí i, allí, al costat de la ideologia nacional, aprendrà segurament a fumar, i, si l'escola pública va funcionar i va aprendre a llegir i a escriure, enviarà cartes a la família i haurà de comprar el paper per a escriure i els segells a l'estanc on compra el tabac al qual s'ha avesat, i comprarà novel·les i diaris populars i, des de llavors, les necessitats de diners i de productes que superen el seu marc popular quedaran establertes per la vida.

En societats bàsicament pageses com la gallega, aquest pas presenta unes característiques peculiars expressades en el que hem denominat procés d'*adaptació*.⁵ La relació entre modernització i canvi social, entès com les transformacions socials, tant de les estructures com de les dinàmiques, que acompanyen els processos de modernització, es fa evident, encara que el concepte de canvi social sigui motiu de debat. Per últim, tant la modernització com el canvi social els entenem de manera no direccional, desposseïts del sentit finalista que els sol acompanyar.

Com veurem, les continuïtats i les inèrcies es barregen amb els canvis i les discontinuïtats i atorguen una altra dimensió als conceptes ja qüestionats de modernització i canvi social. Però, malgrat les dificultats o els dubtes conceptuals indicats, el procés de canvi històric en el món rural contemporani galleg que volem analitzar aquí es pot veure també en la literatura, en comparar el món descrit per Pardo Bazán en *Los Pazos de Ulloa* (anys vuitanta del segle XIX) amb el que presenta Torrente Ballester en *Los gozos y las sombras* (Segona República). Les transformacions econòmiques i els canvis socials experimentats en els cinquanta anys que separen els dos moments històrics descrits en aquestes dues

3. Veikko ANTILA, *The Modernization of Finnish Peasant Farming in the late Nineteenth and early Twentieth Centuries*, «Scandinavian Economic History Review», núm. 24 (1976), ps. 33-44. J. HELD ET ALII, *The Modernization of Agriculture: Rural Transformation in Hungary, 1847-1975* (Londres 1980).

4. R. PRICE, *The Modernization of Rural France* (Londres 1983).

5. Terme que ens ha servit per a definir els mecanismes que permeten a la pagesia gallega respondre a la penetració del capitalisme controlant-la o mediatitzant-la mentre compta amb la capacitat de resposta i articulació necessària, bàsicament fins a la Guerra Civil. A. ARTIAGA, FERNÁNDEZ PRIETO, BALBOA, HERVÉS I CARDESÍN, *Agricultura y capitalismo en Galicia: una perspectiva històrica*, dins P. SAAVEDRA i R. VILLARES (eds.), *Señores y campesinos en la Península Ibérica*, ss. XVIII-XX, vol. 2 (Barcelona, Crítica, 1991), ps. 346-372.

obres es poden deduir d'una manera esquemàtica atenent als elements que assenyalen el trànsit i que són presents en la primera de les novel·les, però no en l'altra.

Enfront de la vella *fidalgúia* decadent de rendistes rurals o urbans, però situada en el primer graó de l'escalafó social, que apareix en el món de Pardo Bazán, en el de Torrente ens trobem empresaris de la pesca o de la construcció naval, de velles o noves arrels, que estan per damunt de les velles famílies *fidalgas* que només conserven un ruïnós *pazo*. Passem de la societat civil inerte a l'associacionisme agrari i obrer. De la homogeneïtat ideològica i el domini del carlisme i el liberalisme conservador a les noves ideologies anarquistes, socialistes i democràtiques. Del pobre panorama intel·lectual als intel·lectuals formats a Viena o a Londres. Del viatge a cavall o en diligència a l'automòbil i les línies regulars d'autobús. Tot i que ens interessa d'assenyalar els canvis no podem oblidar la presència de les continuïtats, sobretot el poder ideològic de l'Església o el manteniment del control del vot de manera clientelar.

1. Les fases per a l'anàlisi de la transformació contemporània del món rural gallec

Malgrat les peculiaritats que presenta tota obra de ficció, les característiques d'aquestes dues novel·les permeten sostenir la seva virtualitat a l'hora de reflectir veraçment les realitats socials que acabo d'explicitar. Segurament no poden ser considerades com a fonts històriques, però la seva vocació naturalista i realista les capacita com un retrat matisat, i fins i tot contrastat, de la realitat històrica.⁶ Però és un altre tipus de literatura el que ens ajuda a aprofundir en el tema proposat, tot i que presenta també les seves limitacions. Concretament ens referim a la historiografia agrària gallega, que es divideix en diferents branques d'investigació que permeten explicar algunes de les parts del procés que aquí pretenem analitzar. D'una banda, es considera l'estudi de l'agrariisme com un moviment social i polític reivindicatiu; una altra branca s'ocupa de les qüestions relatives a la propietat de la terra: desamortització, sistema foral, terrenys en comunitat; i, darrerament, la historiografia s'ocupa també del canvi tècnic i de la composició interna de la pagesia. En conjunt, es pot aprofundir sobretot una de les dimensions del canvi social, derivada de la perspectiva del llarg manteniment i l'acabament del règim foral les conseqüències socials del qual afecten el conjunt del món rural gallec.

Per tant, articularem el present treball en funció de les possibilitats que ofereix en aquest moment la investigació.⁷ Hem escollit quatre processos que són a la base de la transformació modernitzadora, entesa com l'articulació de l'economia agrària gallega en el mercat mundial i la construcció de l'edifici jurídic-polític que acompanya la revolució liberal espanyola i, en relació amb ells, in-

6. La seva utilitat, en aquest sentit, és avalada historiogràficament. Vegeu, per exemple, C. VELASCO SOUTO, *A sociedade galega de Restauración na obra de Pardo Bazán (1875-1900)* (Pontevedra 1987)

7. Vegeu X. R. QUINTANA GARRIDO, *Campesinos que se adaptan y agricultura que se mueve. De la historia agraria de la Galicia contemporánea*, «Áreas», núm. 12 (1991), ps 147-165.

tentarem analitzar el canvi social. Aquests quatre processos són els més significatius, però, sobretot, els més estudiats: propietarització, mercantilització, renovació tecnològica i articulació social de la pagesia. Els dos primers tenen les seves arrels en el segle XIX, i fins i tot abans; els segons són característics de les transformacions del primer terç del segle XX, i s'interaccionen amb els dos primers processos d'una manera molt complexa. Al mig trobem els anys finiseculars com a punt d'inflexió fonamental, en relació amb la crisi agrària de final de segle en el camp econòmic i l'estabilització restauracionista en el camp polític.

Abans del tractament d'aquests quatre processos farem algunes precisions sobre el període en conjunt, sobretot de caràcter cronològic, amb la finalitat de clarificar els ritmes històrics i els punts d'inflexió dels indicadors analitzats. L'agricultura gallega a finals de l'Antic Règim presenta un balanç que podem qualificar com a relativament satisfactori quant a la producció de recursos i nous conreus, rotacions i rendiments, mentre que en àmbits com la propietat territorial o l'organització d'explotacions, el resultat és menys positiu. En aquest marc té lloc l'aplicació de les mesures que la revolució liberal comporta per a l'agricultura. Per això, ja hem explicat com aquestes mesures, en el seu sentit més burgès, no varen contribuir d'una manera concloent a la seva modernització, és a dir, a la constitució d'una classe de propietaris agraris. I això és important, ja que era precisament aquest aspecte, el de les formes de propietat, el que enfosquia més el balanç de l'agricultura gallega en el període de la crisi de l'Antic Règim.⁸ Es dona fins i tot la circumstància que sectors dinàmics de la burgesia es varen convertir en compradors de terres desamortitzades, substituint l'Església com a posseïdors del domini directe, però incapacitats per a qualsevol altra modificació substancial, i, per tant, l'útil continuava en mans del pagès. D'aquesta manera, el manteniment del sistema foral determina que no es modifiquin substancialment les relacions socials de producció, ni tampoc la grandària de les explotacions i de les finques. En major o menor grau, el món rural galleg va canviar o va burlar el sentit d'alguna de les mesures aplicades i molt poques varen tenir l'efecte desitjat pels reformadors, com ho demostra la incapacitat de la nova administració liberal per a desamortitzar els terrenys en comunitat; o que la fi del delme, acompanyat de l'aplicació dels nous impostos estatals, va suposar una participació més gran que no pas ell en l'escàs excedent pagès, fins i tot quan els impostos, pagats en metàl·lic, significaren una progressiva monetització de la producció, de la qual n'és exponent la naixent comercialització dels recursos ramaders durant la segona meitat del segle XIX.⁹

En definitiva, al llarg del segle XIX, les continuïtats semblen dominar els canvis —almenys els dissenyats per la revolució burgesa—, amb l'arrelament de la petita explotació conduïda directament pel pagès, el manteniment de grans espais comunals i l'existència d'una doble via d'extracció de l'excedent agrari, que apunta tendències contradictòries: rendes pagades en espècie als posseïdors del

8. R. VILLARES, *La propiedad de la tierra en Galicia* (Madrid 1982).

9. Dirigits a Anglaterra i Portugal o a l'interior peninsular. Cf. X. CARMONA, *Sobre as orixes da orientación exportadora na produción bovina galega. As exportación a Inglaterra na segunda metade do século XIX*, «Grial», Anexo I (1982), ps. 169-206.

domini directe i impostos pagats en metàl·lic al nou estat liberal. En aquest segle, l'actitud de la *fidalgúta* i els pagesos enfront dels canvis jurídic-polítics que afecten la propietat anuncia la fortalesa de la pagesia gallega que, amb la seva resistència, acaba vencent.

Els anys de final de segle suposen un punt d'inflexió en el panorama descrit. La incidència de la crisi agrària de finals del XIX s'ha valorat sobretot pels seus efectes sobre la comercialització del bestiar boví destinat a Anglaterra, ja que el tancament d'aquest mercat va obligar a centrar l'atenció en el mercat interior. Però no es pot reduir a un fenomen de caràcter comercial, perquè l'acompanyen fenòmens d'un abast més gran. Es produeix llavors la davallada del rendista, i s'inicia la progressiva desaparició del grup de perceptors de rendes agràries de caràcter foral que dona pas a la formació d'una agricultura de petits pagesos propietaris la consolidació dels quals va acompanyada per la naixent individualització dels espais comunals per sectors de la pagesia. D'altra banda, els efectes de la crisi a Europa, entre els quals es troba la depauperació i la proletarització de la pagesia, fan prendre consciència de la necessitat d'adaptar a la petita explotació pagesa les propostes de modernització productiva com a garantia d'estabilitat social que allunyés el fantasma de la revolta. A la vegada, l'estabilització política que acompanya la Restauració augmenta la importància política de la pagesia des de l'aplicació, el 1890, del sufragi universal masculí. La voluntat per hegemonitzar la seva participació política en aquest context és una de les raons de l'aparició de l'associacionisme agrari galleg, que atén necessitats derivades de la forma d'articulació de l'economia pagesa i el mercat al llarg del primer terç del segle XX. Aquesta articulació social substitueix els intents il·lustrats fracassats d'associació protagonitzats per una *non nata* classe propietària durant el segle XIX.

Serà en aquest darrer període, i d'una manera més precisa entre 1890 i 1936/1939, quan les transformacions a les quals ens referim es reflectiran d'una manera més evident. Les conseqüències econòmiques, socials i polítiques de la crisi marquen la materialització d'aquests canvis, més evidents qualitativament que quantitativament, però en qualsevol cas incontrovertibles. Serà ara quan es resolgui d'una manera general l'empat històric entre els posseïdors del domini útil i els del domini directe a favor dels primers. La fortalesa dels sectors pagesos que accedeixen a la propietat plena de les terres els permet beneficiar-se dels canvis del període. Així, de la mateixa manera que varen esmorteir l'efecte negatiu que podien haver tingut les conseqüències de les reformes liberals, aconseguen controlar el canvi tècnic, crucial en el desenvolupament de les economies capitalistes, i donen lloc a una altra forma de materialització de la innovació tecnològica diferent en les seves conseqüències i en la seva gestió de la industrial, però també de la dels països on predomina la gran propietat. Serà aquest nou petit productor parcel·lari el que conduirà socialment la transformació de l'estructura productiva de l'agricultura gallega i l'encarregat de consolidar de manera definitiva, fins al present, l'especialització ramadera característica de l'agricultura gallega en el segle XX. I ho farà individualment o associat en multitud de sindicats i societats agràries que són, a la vegada, un instrument modernitzador,

des d'una perspectiva productiva, i un símptoma de modernització des d'una perspectiva social, capaç d'articular-se i d'ocupar un espai en el si de la societat civil. La seva fortalesa li permet de convertir-se en l'únic subjecte de la innovació i articular-se socialment per adaptar-se amb els menors costos possibles a les exigències que li imposa en el segle XX el desenvolupament del capitalisme. De tota manera, el cost fonamental, el de la conversió d'una gran part de la població rural en la mà d'obra que exporta Galícia als mercats de treball mundials en forma de rius d'emigrants, és permanent durant el segle XIX i quasi tot el segle XX.

La Guerra Civil significa el final d'aquestes tendències i provoca un trencament de dimensions encara no ben ponderades, però en tot cas transcendents.

2. Propietarització

A l'hora de valorar la propietarització pagesa convé tenir en compte que amb ella desapareix el règim de propietat territorial característic del país des de l'edat mitjana: el sistema foral. La seva definitiva supressió suposa, sens dubte, la transformació més significativa del període, a causa de la perduració històrica que varen aconseguir aquests contractes agraris, fins al punt d'enfosquir davant dels nostres ulls la resta de canvis del període. Ni aquesta repercussió, ni l'atenció que hi ha dedicat la historiografia recent no són estranyes, ja que la seva eliminació posa fi a l'element central del vell complex agrari galleg. Per a la resta, la seva lenta agonia i el manteniment de les relacions socials de producció que li són pròpies suposen l'expressió més acabada de les dificultats de transformació que sofreix l'agricultura gallega durant tot el segle XIX. Recentment, Pegerto Saavedra explicava d'una manera convincent el joc històric dels actors socials situats al voltant del sistema foral des de la primera crisi del *foro* en el segle XVIII fins al segle XX.

«Deste xeito os foros convertíanse na práctica en perpétuos:¹⁰ os labregos quedaban asegurados, xa de vez, na posesión da terra; os fidalgos seguían no seu lugar de intermediarios, de meros rendistas. Consolidábase, pois, unha estrutura social —formada por labregos e rendistas— que se viñera xestando no decorrer da Idada Moderna e que durará, en substancia, ata principios do século XX: os frades desapareceran coa demortización; os foros e os fidalgos non; os labregos resistiran máis ca uns e outros.»¹¹

La legislació liberal, tant l'antisenyorial com la desamortitzadora, atorga una excepcionalitat similar al *foro* i converteix en propietat privada no la terra, sinó les rendes forals percebudes pels senyors de la terra, és a dir, pels nobles i pels *fidalgos* rendistes, així com pels neorendistes que compren en la desamortització el dret a percebre-les. D'aquesta manera, el contracte foral va passar el Rubicón de la revolució liberal emparat en la irresolució del segle XVIII i, de manera con-

10. Com a conseqüència de la provisió reial de Carles III de 1763, que acaba amb la polèmica sobre la renovació dels *foros* i acorda no tramitar les demandes de desnonament que enfrontaven els monestirs contra la *fidalguta*.

11. P. SAAVEDRA, *A vida cotidà en Galícia de 1550 a 1860* (Santiago, Servei de Publicacions Universitat de Santiago, 1992), p. 47.

cloent, en la defensa que d'ell feien la majoria dels representants polítics de Galícia, defensors, en realitat, de la significativa part de l'excedent agrari (entre el 10 i el 20% de la producció bruta) drenada a favor del bloc de rendistes en virtut de la relació foral.¹²

Però ja des de mitjan segle XIX se senten veus d'agrònoms il·lustrats i de representants de la burgesia comercial que reclamen la redempció foral a favor del pagès. Els intents decimonònics per a la seva supressió foren tots nuls, inclosa la llei de Paz Novoa promulgada en la Primera República i suspesa ràpidament. Projectes posteriors com els de Montero Ríos (1888) i Vincenti (1907) no varen arribar ni a ser aprovats. No serà fins el 1926 quan, en el marc de la Dictadura de Primo de Rivera, la llei de Redempció Foral permeti, al final, una solució legal del problema. En aquesta llei es determinava la redempció a favor del pagador *foreiro* mitjançant una indemnització relativament assequible; si bé algunes limitacions restrictives varen haver d'esperar la Segona República per a la seva eliminació, el marc legislatiu per a la redempció ja quedà bàsicament definit llavors. La darrera anella d'aquesta cadena legal la constitueix la *Compilació foral* de 1963, que estableix la fi de l'estat legal del *foro* per al 1973, any en el qual va expirar la seva vigència.

Al costat de la seva història legal, hi ha un procés redempcionista que contribueix, des de la pràctica privada quotidiana, a crear les condicions per a la solució definitiva, de la qual la llei és, en tot cas, la seva expressió tardana. L'alludida crisi agro-pecuària de finals del segle XIX no venç la petita explotació ni fomenta l'*aglomeració* de la propietat, com sol·licitaven alguns informants gallecs a la comissió que va elaborar l'àmplia enquesta parlamentària coneguda com a *Crisis Agrícola y Pecuaria* de 1887.¹³ Ans el contrari, des d'ara es desfan importants patrimonis agraris, la qual cosa anuncia l'inici de la fi irreversible del sistema foral i la desaparició del bloc de rendistes, tal i com va dir R. Villares en *La propiedad...* La vella *fidalgúia* es va veure obligada llavors a desfer-se de les seves rendes i dels seus patrimonis, devaluats per la crisi, ja que la baixa dels preus agrícoles va influir en unes economies basades principalment en les rendes en espècie.¹⁴ A la vegada, la pagesia redimeix gravàmens forals i el sistema foral entra en la seva fase terminal. S'inicia així, mitjançant acords privats que tenen el suport d'una creixent pressió agrarista, un ampli procés redempcionista, especialment aguditzat en els anys anteriors a 1926.¹⁵ La llei de 1926, doncs, permetrà d'accelerar, fins a la seva culminació, el procés previ.

Aquesta davallada del rendista ha de ser precisada i matisada en el temps a la llum de recents investigacions que completen les seqüències cronològiques i els

12. R. VILLARES, *Foros Frades e Fidalgos* (Vigo, Ed. Xerais, 1982), p. 168.

13. R. VILLARES i L. FERNÁNDEZ PRIETO, *Crisis agraria finisecular y adaptación de la explotación campesina gallega*. Ponència presentada a *Crisi agrària i canvi social a Europa: 1880-1913*. Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives, Universitat Pompeu Fabra (setembre de 1991)

14. A. ARTIGA, *La renta foral en Galicia a finales del siglo XIX*, «Agricultura y Sociedad», núm. 30 (1984), ps. 207-237.

15. El quinquenni 1918-1923 és el que presenta el major nombre de redempcions. Ramón VILLARES, *La propiedad...*, op. cit. (1982).

grups socials implicats. D'una banda, A. Artiga assenyalava recentment com la pagesia va aprofitar des de mitjan del segle XIX les possibilitats redempcionistes que ofería la legislació de Madoz i avançà, per tant, el procés redempcionista. De l'altra, un recent treball de M.X. Baz documenta que són les grans cases nobles (Alba, Medinaceli...), al costat de la més antiga *fidalguita* gallega, les primeres a desprendre's dels seus ingressos rendistes a partir de finals del XIX.¹⁶ Però aquest procés no sempre comporta modificacions immediates en les relacions socials agràries. En primer lloc, l'ampli i sistemàtic procés d'eliminació de rendes forals protagonitzat pels propietaris rendistes des de finals del segle XIX es va realitzar a través d'una doble via: la redempció o la venda a un nou perceptor. Aquests nous perceptors que varen comprar rendes a les velles famílies i es van convertir en ne-rendistes foren principalment sectors de la burgesia comercial. Però aquesta demora només va suposar un esmoreïment momentani en la caiguda del rendista que, com ha explicat R. Villares, es produeix de manera inexorable en la primera part del segle XX.

Seguint R. Villares, els canvis econòmics i socials que tenen lloc a Galícia durant les primeres dècades del segle contribueixen a fer del *foro* un instrument cada vegada més inútil. Resumint, podem dir que hi ha cinc nous factors que possibiliten aquest procés: la renovació tècnico-productiva d'un sector important de les explotacions; l'auge de l'agrariisme com a instrument d'organització, lluita i resistència, que va atorgar a la pagesia una gran capacitat de maniobra; les trameses de diner de l'emigració americana que varen permetre a moltes explotacions de disposar del capital necessari per a la redempció... A més, aquesta major prosperitat pagesa es va veure ajudada per la creixent comercialització d'excedents agro-pecuaris, especialment del bestiar boví. I, per últim, i en cinquè lloc, s'ha d'assenyalar una política econòmica espanyola de base nacionalista, d'un marcat suport a les forces productives interiors des de la guerra europea i especialment durant la dictadura de Primo de Rivera.

Paral·lelament a la redempció foral pren carta de naturalesa un altre procés que complementa la propietarització pagesa i posa una vegada més de manifest la capacitat de maniobra i d'adaptació de la pagesia: la individualització dels espais comunals d'aquests sectors pagesos. I es tracta d'un factor molt important, ja que la muntanya és, segons l'encertada expressió d'A. Boubier, l'autèntic suport del sistema agrari tradicional que ara es troba en un procés de modificació al qual el repartiment contribueix decisivament.¹⁷ Recents investigacions comencen a clarificar, per fi, l'obscura qüestió de la individualització d'àmplies superfícies de muntanya, tradicionalment de propietat i aprofitament col·lectiu.¹⁸

Els successius intents d'intervenció administrativa en els terrenys gallescs,

16. A. ARTIAGA, *A desamortización na provincia de Pontevedra, 1855-1900* (Pontevedra 1991); M. Xesús BAZ VICENTE, *El patrimonio de la casa de Alba en Galicia en el siglo XIX* (Lugo, Deputación Provincial, 1992).

17. A. BOUBIER, *La Galice: essai géographique d'analyse et d'interpretation d'un vieux complexe agrarie* (Poitiers 1979).

18. X. BALBOA, *O monte en Galicia (séculos XIX e XX: problemas xurídico-administrativos e individualización campesina)* (Vigo, Eds. Xerais, 1990).

desplegats per l'administració liberal des de mitjan segle XIX, varen donar lloc a una creixent reacció defensiva de la pagesia. En aquest context, la pagesia posa en pràctica diferents estratègies per a la defensa de la propietat veïnal amenaçada, entre les quals la progressiva individualització és, paradoxalment, la més efectiva. Encara que cronològicament estem davant d'un procés més llarg que el de la redempció, els repartiments s'acceleraren també des de finals del segle passat. Tot sembla indicar que el no reconeixement de la propietat veïnal i la intenció de l'estat liberal de municipalitzar-la van conduir històricament a la individualització —mitjançant l'apressament individual o el repartiment col·lectiu— com a forma de resistència i d'adaptació de la pagesia.

Al costat d'aquesta forma de resistència davant els intents d'usurpació estatal, n'hi ha una altra de molt important per a explicar la individualització, ja que els resultats demostren que en aquest procés es persegueix també un nou sistema d'explotació de les superfícies de muntanya. Segons X. Balboa, les legitimacions dels anys 1920-1940 demostren que la major part de les parcel·les individualitzades estan sotmeses a aprofitaments més intensius que abans de la seva individualització. Així, enfront de l'anterior utilització de la muntanya només per a produir cereals, després de la individualització es constata un aprofitament més intens; d'una banda, serà utilitzada d'una manera més genuïnament forestal; de l'altra, les repoblacions van acompanyades, a més, d'una producció intensiva de *toxo*, el qual continua essent un element indispensable de l'alimentació bovina i la base de la producció d'adobs en l'explotació, malgrat la introducció de nous conreus pecuaris i d'adobs comercials. En qualsevol cas, sembla evident la relació entre individualització i abandó del tradicional aprofitament de la muntanya com a espai de conreu, per a complir un paper més clarament forestal. Els canvis produïts abans de la Guerra Civil, especialment la voluntat individualitzadora, a més de la majoritària intenció repobladora, possibilitaran la futura usurpació durant la Dictadura pel Patrimoni Forestal del Estado —obstinat en la repoblació en massa— dels terrenys de veïns encara no individualitzats, emparant-se en la indefinició legal que pesava damunt seu i en la seva municipalització, solució que fins llavors havia servit per a mantenir el seu aprofitament col·lectiu. Un estat més fort aconseguirà finalment imposar-se al costum i a l'equilibrat aprofitament pagès.

En definitiva, ambdós processos —redempció foral i individualització de la propietat comunal— demostren la fortalesa de la pagesia a Galícia i la seva capacitat d'adaptació a la manera de produir capitalista. Com a conseqüència del procés redempcionista, el pagès *foreiro* es va fer amo de la terra que treballava i es va convertir en propietari parcel·lari. La individualització li permet, com vàrem indicar, una utilització més intensiva dels recursos productius que necessita l'explotació per a fer cara a les noves demandes productives. Es consolida així el domini de la petita explotació, però d'una manera que afecta desigualment els grups socials que conviuen en el món rural gallec. El subjecte col·lectiu protagonista i directament beneficiari d'aquest procés no és el conjunt de la pagesia, sinó un grup de pagesos mitjans (que abans he anomenat pagès *foreiro*) als quals podem denominar *labregos*, format pels qui tenen cura de les explotacions que

durant els segles XIX i XX resisteixen millor les crisis gràcies a una relació relativament favorable amb el mercat, que demostren més capacitat per a innovar i acumular i, sobretot, aconsegueixen de mantenir la major part de l'explotació sota formes de cessió favorables, com és el cas del *foro*, enfront de l'arrendament a la parceria.¹⁹ Es tracta també d'aquelles famílies que són més capaces de beneficiar-se dels recursos econòmics generats pels seus emigrants. Un grup que, en tot cas, és relativament ampli en relació amb el conjunt de les explotacions o cases de conreu i amb els altres grups identificables en el món rural: rics, *caseiros* i *bodegueiros*.²⁰ Es troben en millors condicions que els *caseiros*, és a dir els pagesos que tenen menys terra pròpia, que no tenen casa *de seu* i que tenen la major part de l'explotació subjecta a contractes de parceria o arrendament, i també estan més bé que els *bodegueiros*, que quasi no posseeixen terra ni caps de bestiar (excepte l'imprecindible porc) i viuen preferentment del comunal i del treball a jornal.

L'altra cara d'aquest procés és la desaparició paral·lela dels *fidalgos* i els rendistes, que passen a engrossir l'administració, la judicatura o la milícia, s'assen tenen en els centres de poder galleg o madrileny i només tornen als seus orígens un cop a l'any, de vacances. I això els qui poden, perquè altres arruïnen totalment les seves propietats, com alguns personatges de Torrente que són l'exemple d'aquella expressió de Castela quan afirma que «*as casas dos señores foron parar aos labradores*». Però la davallada i la ruïna del rendista no elimina el grup situat sobre aquesta capa de pagesos mitjans, ni la seva capacitat de domini social i polític. Des de la crisi del final de segle s'allunya una mica més i passa a la ciutat, però continua exercint la seva influència i la seva tasca d'intermediari a través de nous i més complexos mecanismes polítics i socials i amb el suport directe de les comunitats rurals. Alguns membres de la *fidalguita* i alguns fillls dels pagesos més ben situats i d'administradors de grans propietaris nobles passen a engrossir al llarg del primer terç de segle les noves classes mitges urbanes que contribuiran a articular políticament la pagesia i que preparen així el seu propi ascens social i polític dels anys vint i trenta: és el cas del grup d'Amado Garra a O Condado, al sud, i del clan dels Pita Romero a Ortegá, al nord, o de la família Amigo a la Val de Barcala, al centre, organitzadors de societats agràries que els serviran com a massa de maniobra electoral.²¹

A Galícia hi pot haver, i de fet n'hi ha, importants diferències regionals i lo-

19. Formes de cessió més gravoses, però que, en tot cas, tendeixen a assimilar-se al *foro* en la seva expressió i gestió concreta i en el seu procés d'eliminació, com recordava recentment R. VILLARES, *La agricultura gallega contemporánea (1850/1936). Permanencias y cambios*, «Áreas», núm. 12 (1991), p. 140.

20. Segons un treball recent sobre una parròquia de Terra Chá, J. M. CARDESÍN, *Tierra, trabajo y reproducción social en una aldea gallega (s. XVIII-XX)* (Madrid 1992). El grup de pagesos mitjans és compost per quasi el 40% de les cases de la parròquia.

21. A. ROSENDE, *O agrarismo na comarca de Ortegá* (La Corunya, Eds. do Castro, 1988); Amancio LIÑARES, *O Val de Barcala, 1900-1936* (1986); Santiago i Henrique HERVÉS, *Agrarismo e política no Condado, 1900-1936*, pro. ms. (Santiago 1989). Fou aquest darrer autor el qui va tractar més a fons aquestes circumstàncies i el paper desenvolupat per aquest grup que s'articula i n'articula d'altres al seu favor durant el primer terç del segle XX.

cals, però el model de propietarització pagesa que hem descrit és, en conjunt, vàlid i ha estat contrastat per successives investigacions que afegeixen elements i matisos al procés.

3. Innovació tècnica i renovació productiva

Els conflictes al voltant de la propietat i la seva definició omplen un ampli període que comença ja en el segle XVII; l'orientació de la solució definitiva —el procés de propietarització— ocupa tot el segle XIX i part del XX. Per tractar la innovació tecnològica ens centrarem en el segle XX; encara que es produeixen innovacions abans, fins i tot en un sector tan aparentment immòbil i en un territori tan perifèric, com ho confirmen la difusió de nous conreus (blat de moro i patata), l'ús de noves eines com la dalla, a mesura que s'estenen les superfícies de prat, o la utilització de nous sistemes de mòlta en el segle XIX. El canvi tècnic, però, té un caràcter diferent en el desenvolupament de les economies capitalistes. Com a aplicació de la ciència a l'agricultura es produeix amb una seqüència temporal més curta i és un element central del procés de transformació del món rural contemporani que a Galícia es constata després de la crisi de fi de segle. L'evidència teòrica, formulada tant per Marx com per A. Smith, del caràcter crucial del canvi tècnic en el desenvolupament del capitalisme fa especialment interessant conèixer el seu abast real a l'hora d'analitzar els processos contemporanis de modernització en la societat rural.²²

Les innovacions tècniques incorporades per l'agricultura gallega durant el primer terç del segle XX caracteritzen el procés de renovació de les seves estructures productives (juntament amb la progressiva especialització ramadera) que, igual que a tot Europa, té el seu origen en la crisi de finals del segle.²³ Juntament amb el mercat, hi ha dues instàncies que promouen aquesta transformació: l'estat i la societat civil i des d'aquesta òptica es poden estudiar els canvis.

Com a conseqüència de la crisi, a l'estat espanyol es modifica la concepció d'innovació, en el marc d'una més gran preocupació governamental per les polítiques agràries que és comuna a tot Europa. A Galícia, aquest canvi afecta la definició del subjecte de la innovació que es desplaça de l'inexistent propietari rural titular d'una mitjana o gran explotació, incapaç de quallar durant el Vuit-cents, al petit pagès productor, realment existent. Aquest és, d'altra banda, un primer indicador de les noves coordenades econòmiques, socials i polítiques que en moltes regions europees afavorirà la consolidació històrica de la petita explotació pagesa.

Des de l'última dècada del segle passat es comença a crear a Galícia una àmplia infraestructura institucional que té per objecte la renovació tècnica agro-pe-

22. La investigació historiogràfica a l'estat espanyol continua essent, però, escassa en aquest terreny, com diu R. GARRABOU en l'article *Sobre el atraso de la mecanización agraria en España (1850-1933)*, «Agricultura y Sociedad», núm. 57 (1990), ps. 41-78.

23. Abans no s'havia produït encara en el camp europeu l'avanç tècnic que s'havia produït en el camp nord-americà. M. TRACY, *Agriculture in Western Europe. Crisis and Adaptation since 1880* (Londres 1964).

cuària. La seva primera anella la constitueix la fundació, el 1888, de la Granja Agrícola Experimental de A Coruña.²⁴ Aquest centre, que comença a donar els seus fruits a partir de 1898, es convertirà en la cúpula de l'entramat innovador, format per uns quinze centres menors, entre Estaciones de Agricultura i Campos de Experiencias y Demostración, estesos per tot el país. A això s'hi ha de sumar la tasca de les Secciones Agronómicas e Inspecciones de Higiene Pecuaria provincials, així com algunes iniciatives de les diputacions.

Durant els anys vint, amb la fundació de la Misión Biolóxica de Galicia (1921) i la Estación de Fitopatología Agraria de A Coruña (1925), s'eixamplaran tant la cúpula com la base de l'entramat. Galicia tindrà des de llavors tres institucions, en les quals prestigiosos investigadors formats en els millors centres europeus destinen els seus esforços a l'aplicació de la ciència a l'agricultura gallega. Tots tres combinen tasques d'experimentació, control i divulgació agropecuària i serveixen, a la vegada, de receptors de novetats científico-tècniques, d'experimentadors o d'adaptadors i difusors seus. En l'aspecte difusor se serveixen tant dels centres menors, dirigits per capataços o perits agrícoles, i dotats com a mínim d'un terreny per a l'experimentació, una parada de sementals i un magatzem de maquinària per a préstecs, com d'una Cátedra Ambulante de divulgació i altres serveis de consulta i divulgació. Es tracta d'un embrió del que molts anys després seran els Servicios de Extensión Agraria.

En conjunt i sense entrar en les seves característiques específiques, els resultats d'aquest entramat experimentador-divulgador es poden resumir en quatre aspectes, dels quals només n'indicaré els resultats més destacats:²⁵ millores ramaderes, orientades a la consumició de races bovines i porcines millor dotades per a la producció càrnica per mitjà de la selecció de les races autòctones i, sobretot, de l'encreuament amb Simmental i Large-White, respectivament. Entre 1904-1927, en una sola parada, la de la Granja corunyesa, es varen portar a terme més de 25.000 encreuaments entre vaques del país i reproductors Simmental, als quals s'han de sumar els encreuaments efectuats en la resta de punts oficials i els de les cada vegada més nombroses i millors parades privades. Quant a les millores en els conreus, l'orientació és preferentment farratgera, en relació amb l'especialització ramadera, i segueixen essencialment tres línies: difusió de noves plantes no conreades tradicionalment (civada, llúpol, trèvol violeta i alfals); extensió de l'ús de llavors alòctones de conreus tradicionals (patates, blat o blat de moro) i, sobretot, de llavors millorades en aquests centres de les varietats autòctones d'aquells conreus amb una orientació sobretot pecuària. En aquest sentit destaca el conegut esforç de la Misión Biolóxica, a través del Sindicato de Productores de Semillas, així com el menys conegut de l'Estación de Fitopatología en la seva lluita contra les plagues. Pel que fa a les millores en mecanització i fertilització, aquests centres (especialment la Granja corunyesa) diri-

24. L. FERNÁNDEZ PRIETO, *A Granja Agrícola-Experimental da Coruña (1888-1928)* (Santiago 1988).

25. Tractats amb anterioritat a *Estado e sociedade no proceso de renovación tecnolóxica da agricultura galega, 1900-1936*. R. VILLARES (ed.), dins *Donos de seu. Estudos de historia agraria de Galicia* (Barcelona, Sotelo Blanco, 1988), ps. 349-420.

geixen els seus treballs d'experimentació a l'adaptació de novetats a les característiques de l'agricultura gallega, i es converteixen també en el mitjà més adequat per a la penetració a Galícia de les cases comercials, a les quals serveixen d'avantguarda i exerceixen un paper mediador. En les èpoques de més eufòria innovadora es varen encarregar també de combatre el frau en la venda d'adobs ocasionat pel petit comerç, que va arribar a adquirir grans proporcions. A més, a través de les seves xarxes de divulgació, s'encarreguen de capacitar amplis sectors de la pagesia en el maneig de noves eines (la Granja ha fet més de 4.000 préstecs de les darreres novetats mecàniques entre 1905-1936) i en la utilització de fertilitzants comercials. A la capacitació es refereix, precisament, un altre dels seus resultats: la formació de tècnics mitjans (en els mateixos centres) i la capacitació de la pagesia a través d'una infraestructura de divulgació que comprèn des de publicística i consultes epistolars a una Càtedra Ambulante, fins a la xarxa capilar dels Campos de Experiencias. La tasca d'extensió i divulgació va rebre una atenció prioritària i s'hi varen dedicar grans esforços.

Però el que realment possibilita aquest procés renovador és l'existència, al costat d'aquesta estructura institucional de la innovació, d'una adequada correspondència en la societat civil. Certament, la progressiva articulació social pagesa permet que hi hagi les condicions socials adequades per a la recepció de les innovacions, cosa que es constata en l'activitat de les societats d'emigrants o en les realitzacions d'indians, com és el cas de Pedro Murias, fundador el 1904 de la Granja d'Experimentació i Ensenyança de Vilaframil-Ribadeo. Però, sobretot, molt especialment en l'activitat de les ja mencionades societats i sindicats que, com a instrument dels sectors més dinàmics de la pagesia, varen fer un actiu paper en l'aplicació de les millores assenyalades. L'examen dels reglaments de noranta societats i sindicats creats entre 1900 i 1936 ens demostra que el 90% expressa objectius que tenen a veure amb la innovació en l'esfera de la producció i que aquests constitueixen el nucli de les propostes. Aquests objectius es troben en totes les organitzacions de llauradors independentment de la seva orientació política: tant en sindicats catòlics com en societats d'inspiració anarquista.²⁶

La major part de les millores productives organitzatives són introduïdes en l'agricultura gallega pels qui podien fer-ho, és a dir, els pagesos, a través d'un instrument que és idoni: les organitzacions societàries. Moltes d'aquestes millores es poden qualificar d'*amagades*, perquè són difícils de detectar o de mesurar; però, en canvi, són fàcilment assumibles històricament per la petita explotació.²⁷ Es tracta d'innovacions genètiques pecuàries, d'innovacions agràries basades en la millora de llavors o d'innovacions fitosanitàries que contribueixen directament a incrementar els rendiments; també n'hi ha en la introducció de nou utillatge, maquinària i fertilització. Però són incorporades, no en la mesura de la gran explotació, sinó en els marcs i les necessitats de la petita explotació pagesa.

26. *Registro de Asociaciones del Gobierno Civil de la Coruña*. Archivo Histórico do Reino de Galicia (A Coruña), Serie Gobierno Civil.

27. C. SERVOLÍN, *La absorción de la agricultura en el modo de producción capitalista*, dins M. ETXEZARRETA, *La evolución del campesinado. La agricultura en el desarrollo del capitalismo* (Madrid 1979), p. 189.

Per a amplis sectors de la pagesia disposats a innovar, la compra col·lectiva d'arades modernes o màquines de batre mecàniques era l'única manera de poder utilitzar-les, ja que eren màquines molt cares i, fins i tot, era l'única manera d'assumir el risc inicial (i en certa manera iniciàtic) de la seva utilització. El pagès associat emprèn així una experimentació col·lectiva que li evita córrer riscos econòmics o socials individuals. Afrontar la innovació col·lectivament és un símptoma de prudència obligada, com ho és la utilització d'aquelles màquines tan cares, especialment les màquines de batre, de manera col·lectiva.²⁸ Per a les arades, en canvi, les societats cobreixen els primers riscos i quan s'assumeix ja la seva utilitat es passa a la compra individual.

Des de la perspectiva societària es pot establir una periodització del procés innovador en funció de la seva acció innovadora, que ens pot ser útil per a la seva comprensió correcta des de la perspectiva social. Entre 1893 i 1919/1923, tot i advertint una certa receptivitat a la innovació, predominen els interessos antiforals i anticaciquils; de 1919/1923 a 1929, la doble via de solució al problema foral i l'aparició del sindicalisme catòlic obren la perspectiva d'una acció més tècnica i entre 1930 i 1936/1939, es reafirma i es consolida aquesta vocació tècnica.

Arribats a aquest punt, convé aclarir en què consisteixen en realitat aquestes millores.²⁹ Ara s'accentuen i es generalitzen les tendències intensificadores del segle XIX, però, a més, s'incorporaran a la producció d'origen industrial i donaran lloc a un increment de la productivitat. En primer lloc, s'han de citar les que es refereixen al canvi del sistema de conreus. En aquest cas, les novetats més rellevants estan en relació amb una més gran orientació ramadera de la producció agrària, després de l'experiència comercialitzadora del segle XIX. Es refereixen a la definitiva eliminació del guaret en algunes comarques de l'interior i, sobretot, a una modificació substancial del sistema en benefici del conreu de patates i molt especialment de prats i farratges i la superfície ocupada pels conreus pecuaris experimenta un augment superior al 28% entre 1903 i 1923. La introducció de feines més cuidades, la utilització de barreges de llavors escollides i la difusió, entre altres, del trèvol violeta, permetrà, a més, un augment de la producció d'aliments per al bestiar superior a la que es derivaria de la simple extensió dels conreus tradicionals.

Entre les innovacions de caràcter biològic tenen una especial importància les que fan referència al bestiar, subsector que es presenta com la principal via d'especialització del camp galleg des de mitjan del Vuit-cents. La millora genètica de les races tradicionals, mitjançant l'encreuament amb Simmenthal, porta a la conformació de la raça rossa gallega d'aptituds polivalents (carn, llet i feina) d'acord amb les necessitats de l'agricultura pagesa. Entre els avantatges que aporta aquesta millora, i que expliquen la seva acceptació, n'hi ha una de fonamental: l'augment del pes mitjà dels exemplars adults que passa de 260-320 quilos en els primers anys de segle a 350-400 quilos en la postguerra, així com la

28. Encara que la compra sigui individual i el comprador l'exploti en règim de lloguer.

29. Qüestió de la qual tractem en un treball recent, L. FERNÁNDEZ PRIETO, *Labregos con ciencia. Estado, sociedad e innovación tecnológica na agricultura gallega, 1850-1939* (Vigo, Edicions Xerais, 1992).

més gran precocitat de les cries, que ha de ser considerada com una qüestió fonamental per al productor, perquè es tracta del principal excedent comerciable.³⁰

En el mateix sentit, té lloc una intensificació del capital representada per la incorporació d'innovacions tècniques, pròpies també de l'agricultura espanyola de l'època: maquinària i fertilitzants químics i minerals. Es tracta de canvis importants, perquè determinen el final del recurs tradicional a la intensificació del treball per a aconseguir un creixement agrari. El procés d'incorporació de noves eines i màquines es reflecteix en l'estadística oficial de 1932, fins al punt que Galícia, en tretze casos, en reuneix més del 10%. Qualitativament, les màquines de batre mecàniques —màquines de *mallar*, en el llenguatge del país— i les màquines de sulfatar són algunes de les novetats més cridaneres; diríem que són les que protagonitzen la renovació. Mereix una especial menció la mecanització de la batuda, ja que suposa un exemple de renovació dins la renovació; de les primeres màquines de batre, mogudes amb el braç o amb el torn, es va passar en menys de vuit anys a les més modernes de gasolina (les mateixes que se seguien utilitzant en els anys setanta), cosa que demostra la rendabilitat de la seva utilització. A part de les seves conseqüències econòmiques, aquest canvi tecnològic denota canvis substancials quant a l'aprenentatge i els ritmes i les formes de treball pagès, que passen de l'esforçat però pausat treball de la batuda al ritme taylorista al qual obliga la màquina mantenint o reconduint, això sí, les formes d'ajuda i treball comunitari, renovades ara en forma d'experiències cooperatives que, com hem vist, engloben fins i tot la compra de l'utilatge més car i innovador. De tota manera, el procés d'incorporació de maquinària té molt poc d'espectacular, en la mesura que la pagesia va combinar, en funció de les seves necessitats, l'instrumental vell i el nou. Una cosa semblant es pot dir de l'ús de fertilitzants comercials. Si el consum gallec suposava el 1919 menys del 2% del total espanyol, l'increment en el seu ús és vertiginós: en aquell any es varen consumir a tota Galícia 170.000 Qm de superfosfats i escòries; vuit anys després (1927), només la província de la Corunya en consumia 238.000 Qm. L'increment més gran, representat per l'ús d'escòries, està en relació precisament amb l'extensió de la producció de farratge.

QUADRE 1. *Exemple d'utilització comunitària de la màquina de batre mecànica d'una societat agrària (1934)*

Nombre d'usuaris	75 cases
Hores d'ús	110 hs
Mitjana per usuari	1h 28'
Ingressos per lloguer	601 pts
Despeses ³¹	564 pts

30. A set mesos, un vedell creuat pesa el que pesa un del país a onze, al voltant de 230 quilos. Cf. C. FERNÁNDEZ QUINTANILLA, *Estudio del ganado vacuno gallego y posibilidad de su mejora* (Madrid 1947), p. 66.

31. Inclouen 400 litres de gasolina (306 pts), oli (45pts), 24 dies de treball del mecànic (192 pts) i altres conceptes (22 pts). Màquina propietat de la Sociedad Residentes de Cacheirs de Buenos Aires. Cf. L. FERNÁNDEZ PRIETO, *Labregos con ciencia...*, op. cit., p. 194.

QUADRE 2. *Increment del consum de fertilitzants en l'agricultura gallega (expressats en Qm)*

	<u>1907</u>	<u>1935</u>
Superfosfats:	30.000 (58)*	398.420 (79)
Escòries:	19.500 (38)	12.900 (3)
Nitrat de sosa:	750 (1,3)	2.550 (0,5)
Abs. compostos:	-	85.530 (17)
Altres:	1.800	4.570

* Entre parèntesi els percentatges del consum gallec respecte a l'espanyol.

4. Mercantilització

La renovació tècnica que acabem de presentar, malgrat la seva modèstia quantitativa, reflecteix per ella mateixa la mercantilització efectiva de l'agricultura gallega en la mesura que determina una dependència irreversible de productes d'origen industrial. La importància d'aquesta mercantilització és avalada pel creixement constant, des de començament de segle, de les xarxes de comercialització de maquinària i d'eines, com ho demostra el fet que el nombre de ferreteries es tripliqui en només vuit anys (147 el 1903, 425 el 1911) i que aquest augment es produeixi en pobles que són centres de regions o comarques agràries.

Així, les dades de venda de la casa Ajuria, que des de la seva central de Lugo

QUADRE 3. *Vendes de material Ajuria a Galícia 1928-1945 (unitats*)*

	<u>1928-1936</u>	<u>1937-1945</u>	<u>1928-1945</u>
arades Lixeiros	6966 (774)	2873 (319)	9839 (546)
arades Ideal+Iduya	12025 (1336)	9605 (1067)	21630 (1202)
arades Brabant	11389 (1265)	2797 (310)	14186 (788)
total arades	30380 (3375)	15275 (1695)	45656 (2536)
grades	1598 (177)	2084 (231)	3682 (206)
sembradores	817 (91)	609 (68)	1426 (79)
conreadors	7176 (797)	3385 (376)	10561 (587)
ventadores	1717 (191)	1567 (174)	3284 (182)
màquines de batre			
mecàniques	686 (76)	377 (42)	1063 (59)
motors-gasolina	475 (63)	47 (5)	522 (29)
corretges	605 (67)	339 (37)	944 (52)
altres	1067 (118)	447 (50)	1514 (84)
total maquinària	44516 (4946)	24130 (2681)	68646 (3814)

*(entre parèntesi s'indiquen les mitjanes anuals)

Font: Estat de vendes anuals fet per D. Eusebio Carballera, encarregat de l'administració d'Ajuria a Lugo entre 1928 i els anys seixanta.

proveeix tot el territori gallec, confirmen pel volum i les característiques dels productes venuts el grau d'integració en el mercat al qual al·ludim. Servint-se d'aquesta extensa xarxa de ferreteries, aquesta casa basca va vendre entre 1928 i 1936 més de 30.000 arades (de les quals més d'un terç són potents Brabant), 686 màquines de *mallar* i 475 motors de gasolina per a aquestes, entre un total de 45.500 màquines i eines que aquesta casa basca va vendre al país en aquest període. El caràcter de la sèrie obtinguda, les dades de la qual arriben a 1945, permet anunciar també les dificultats de la postguerra civil.

També es tripliquen les cases venedores d'adobs entre 1903 i 1911. La instal·lació el 1930 d'un centre distribuïdor, posteriorment una fàbrica, de la casa Cros a O Burgo (A Coruña), és una prova inequívoca de l'augment de la demanda de fertilitzants que es constata en el quadre 2.

De manera semblant, es produeix una creixent comercialització d'excedents agraris, de la qual destaca la venda de boví d'abast amb destinació a les grans ciutats, si bé al llarg d'aquestes dècades s'uneixen progressivament més productes (porcí, aus, ous, llet, etc.) i generen un corrent encara no estudiat que enfonsa les seves arrels en el segle XIX. Són molt conegudes les xifres de l'exportació del boví al mercat anglès reconstruïdes per X. Carmona, amb mitjanes anuals que volten els 35.000 caps en la dècada de 1872-1881,³² molt diferents del comerç interior de boví o cavallar. En el primer terç del segle XX aquest corrent s'orienta al mercat interior, es multiplica per sis i arriba a mitjanes anuals properes als 200.000 caps en la dècada de 1922-1933 destinats als mercats peninsulars.³³

Aquest corrent exportador només pren el seu autèntic sentit si s'explica en relació amb tots els canvis indicats, la majoria directament relacionats amb l'especialització ramadera: millora de la raça, extensió de farratges i prats, etc. Els resultats foren espectaculars i es reflecteixen tant en el volum de la comercialització com en l'increment que experimenta la cabanya bovina gallega en vint anys.

Aquesta creixent integració mercantil de l'agricultura gallega en el primer terç de segle es pot constatar també en el moviment agrarista. Les Societades de Seguros Mutuos ramaders, creades des de l'última dècada del XIX amb l'objectiu de fer menys gravoses les pèrdues derivades de la mort per malaltia o accident del bestiar, en un context de creixement en la comercialització de bòvids, són un element important del moviment agrarista.³⁴ De la mateixa manera, en el vertent cooperatiu ja assenyalat, s'aprecia l'actuació de les societats com a instrument d'intermediació mercantil, arribant en els casos més destacats a aprovisionar-se directament de maquinària ponteant els intermediaris gallecs i provocant una guerra sorda per aconseguir adobs, eines i llavors més barates i de millor qualitat que les subministrades pel comerç local, com ho demostren di-

32. X. CARMONA, *art. cit.*

33. J. BARREIRO GIL, *Prosperidades e atraso en Galicia durante o primeiro tercio do século XX* (Santiago 1990).

34. Fins i tot societats importants tenen un origen exclusivament mutualista i és rara la societat que no té una secció de Seguros Mutuos, independentment de la seva orientació política. L. FERNÁNDEZ PRIETO, *Labregos con ciencia...*, *op. cit.*, p. 182 i ss.

verses monografies locals i sectorials.³⁵ Observem, per exemple, l'activitat cooperativa desplegada per la Federación Agraria del Partido de Betanzos, d'orientació socialista.

QUADRE 4. *Valor dels productes comercialitzats directament per la F.A. de Betanzos*³⁶

	<u>1927</u>	<u>1928</u>	<u>1929</u>	<u>1931</u>
Exportació de boví:	152.968	152.136	-	10.641
Venda d'adobs:	7.234	11.732	26.807	39.920
Venda de sofre/sulfat.	4.503	4.185	7.300	5.359
Venda d'arades Ajuria.	3.079	2.429	2.211	1.281
Altres:	7.524	4.826	-	158
Ingressos totals.	175.308	175.308	26.318	57.539

Més contundents són els resultats de l'actuació de la Federación Agraria de Ortigueira, organitzada i controlada políticament per Izquierda Republicana (quadre 5), als quals es poden sumar els de moltes organitzacions agràries.

QUADRE 5. *Valor d'alguns productes comercialitzats directament per la Federación Agraria de Ortigueira*³⁷ (en pts)

<u>Anys</u>	<u>Compra d'adobs químics</u>	<u>Venda de bestiar</u>
1928:	86.600	982.600
1929:	94.200	1.095.000
1930:	107.400	1.150.900
1931:	108.400	1.076.600
1932:	175.100	1.059.600
1933:	131.600	809.700
1934:	114.600	476.700

Aquesta activitat comercialitzadora i la seva canalització a través de les Sociedades Agrarias està protagonitzada per aquest grup de pagesos mitjans ja mencionats, que es troben en disposició d'aprofitar les condicions favorables del mercat i les possibilitats d'innovació tècnica per a la seva consolidació com a grup en el món rural. Cosa que està en la base del seu enfortiment, així com del seu accés a la propietat enfront del grup de rendistes, en la mesura que l'increment de la producció ramadera comercialitzada —afavorida per uns preus en alça— significa un descens de la importància de les rendes (cereal) en relació amb el conjunt de la seva producció.

35. Henrique HERVÉS... A. ROSENDE... A. MARTÍNEZ... A. LIÑARES...

36. L. FERNÁNDEZ PRIETO, *Labregos con ciencia...*, op. cit. (1992), p. 208.

37. A. M. ROSENDE, op. cit. (1988), p. 287.

5. Articulació social de la pagesia

Tant aquest procés com el paper pràctic que desenvolupen les societats ja els hem explicats en les pàgines precedents, però cal tractar-los en relació amb el procés modernitzador. L'associacionisme, amb el seu component cooperatiu, representa a Galícia la forma moderna d'organització, adoptada per la capa de pagesos mitjans, que possibilita la seva capacitat de determinar el mode de penetració del capitalisme en l'agricultura. S'ha d'entendre, per tant, com un instrument de poder econòmic, però també social i polític; d'aquí la seva eficàcia per a modelar l'adaptació a una economia progressivament mercantilitzada. Amb el recurs de l'associacionisme agrari, aquesta capa de pagesos mitjans fou capaç de mediatitzar la penetració del capitalisme en l'esfera de la petita producció pagesa, i el va convertir en una part de les estratègies tendents a la seva reproducció com a grup en les noves condicions, perfeccionant la seva relació amb els recursos que defineixen un *status* econòmic dintre de la forma de producció dominant, en servir-se d'aquesta nova forma d'organització per a consolidar la seva relació amb la terra (propietarització), augmentar les seves disponibilitats de capital i protagonitzar els processos de transformació. No és estrany que passés així, ja que la solució cooperativa fou l'única capaç històricament de superar les tendències destructives que el capitalisme exerceix sobre les explotacions familiars pageses. Com afirma T. Shanin, es tracta d'una de les poques solucions per al manteniment de l'economia pagesa o, millor dit, d'una nova economia pagesa capaç de resistir en el marc del capitalisme triomfant que pot comportar la seva desaparició.³⁸

El procés de vertebració associativa és en si mateix mostra i motor del canvi social. I per a comprendre'l és ineludible acudir al fenomen de l'emigració —escassament analitzat en aquest treball—, al qual està no exclusivament, però sí íntimament lligat, i que influeix, a més, poderosament en altres vertents del canvi. Perquè l'emigració té molta importància per a explicar el conjunt de transformacions que afecten el món rural galleg contemporani, encara que quedi al marge de l'esquema que ens ocupa. És obligat, però, explicar la seva relació amb el moviment associatiu. No ens interessa en aquest cas el paper dels corrents migratoris com a exportació de mà d'obra al mercat de treball americà ni la seva importància en la generació de recursos per a la redempció foral o la millora i la innovació dels mitjans tècnics de les explotacions.³⁹ En aquest cas la volem valorar per la cultura associativa i les ideologies democràtiques i revolucionàries que incorpora al món rural galleg des de les primeres dècades de segle. Si s'ha dit sovint que Galícia no es pot comprendre sense Amèrica, aquesta afirmació es fa realitat en el cas del moviment agrarista galleg. Els líders i promotors de moltes societats parroquials havien après en l'emigració cubana o argentina

38. T. SHANIN, *Naturaleza y lógica de la economía campesina* (Barcelona 1976), ps. 62-63.

39. R. VILLARES, *La propiedad...*, op. cit. El volum de les remeses girades anualment pels emigrants gallegos s'estima en 75 milions de pessetes anuals entre finals del XIX i el final de la Primera Guerra Mundial, però va arribar als 200 milions per any en la dècada dels anys vint i fins i tot en els anys trenta, malgrat la depressió.

les virtuts de l'associació i el cooperativisme. D'altra banda, totes les *Sociedades de Instrucción* que omplen el país d'escoles (més de tres-cents trenta), i que ocupen el lloc de la deficitària escola pública, tenen el seu origen i el seu finançament a Ultramar. Els vents que venien d'Amèrica eren laics, maçons, republicans, nacionalistes, socialistes o anarquistes, i varen arribar a tots els pobles. I encara que difícilment es varen traduir en l'articulació operativa de grans organitzacions, l'exemple de la potent Federació de *Sociedades Gallegas, Agrarias y Culturales* a Argentina ha de ser apreciat per la seva contribució a l'articulació de l'agrariisme i el galleguisme en el període republicà de la mà, entre d'altres, dels que seran diputats en les Corts republicanes Antón Alonso Ríos i Ramón Suárez Picallo, comissionats de l'emigració rioplatense per a impulsar ambdós moviments.

Per unes vies o altres l'emigració aporta també una altra experiència, diferent a la pagesa, que permet contemplar amb mentalitat més oberta la innovació tècnica. D'on si no de l'emigració varen poder treure els gallegos el contacte que els va permetre familiaritzar-se amb motors i màquines?

Els canvis aquí assenyalats no deixen de ser transcendents; també ho foren la seva orientació i la manera en què es varen produir. En aquest sentit s'ha de tenir en compte l'esforç de la pagesia mitjana per a controlar tots aquests processos a través de les seves organitzacions, manifestat ja amb la creació de *Sociedades de Seguros Mutuos del bestiar*; posteriorment en la intenció d'evitar intermediaris i comercialitzar directament els excedents o comprar la maquinària necessària; intents que arriben fins a les primeres iniciatives de creació d'un sector agro-industrial, com diu A. Rosende a Ortigueira, o A. Martínez en el cas de la creació de MARUCOGA el 1929.⁴⁰ De fet, en la preguerra s'aprecia la contraposició entre aquests projectes societaris i els dels grups econòmics empresarials (Nestlé i Arjeriz) en els anys trenta.

Però aquestes tendències canvien radicalment després de 1939, ja que durant la Dictadura es creen les condicions per al triomf dels sectors menys d'acord amb la pagesia. Malgrat tot, el balanç d'aquestes transformacions no és despreciable: la pagesia es fa propietària de la major part de les terres de conreu i d'amplis espais de muntanya, acabament del guaret i canvis en els conreus en un sentit intensificador i pecuari; integració en el mercat interior de la producció agrària gallega; ús d'aparells industrials per a la producció agrària... El primer terç de segle constitueix, per tant, el punt de partida de processos que es reprenen a partir de 1960. De fet, quasi totes les transformacions, així com els graus de productivitat, quedaran des de 1936/39 en els punts aconseguits fins als canvis dels anys seixanta.

40. *Mataderos Rurales Cooperativos de Galicia* establerts a Porriño a finals dels anys vint per iniciativa del sindicalisme catòlic agrari. A. MARTÍNEZ, *O cooperativismo católico no proceso de modernización da agricultura galega, 1900-1943* (Pontevedra, Deputación de Pontevedra, 1989).

Epileg

Només algunes de les dimensions del canvi social han quedat apuntades i d'altres s'han passat per alt. Així, per exemple, durant tot el primer terç del segle XX es produeix, a la vegada que l'emigració americana, una emigració interior a penes estudiada, que fa néixer les ciutats gallegues i que està en relació amb un significatiu canvi en l'ocupació de la mà d'obra, i apunta una tendència que també s'interromp amb la Guerra Civil. Entre 1900 i 1930 el percentatge de mà d'obra ocupada en l'agricultura va experimentar un descens del 86% al 65%, mentre que el sector serveis i l'industrial van créixer del 8% al 20% i del 6% al 15% en el mateix període. Les conseqüències de la guerra i sobretot de la postguerra inverteixen la tendència fins al punt que només en els anys seixanta es recuperaran els nivells dels anys trenta. A Galícia, els anys de la postguerra foren de reruralització, accentuada per la impossibilitat d'emigrar. El fenomen és d'una magnitud que, en termes absoluts, el 1973 encara hi ha 651.000 actius agraris (si bé sobre una població activa més nombrosa), quan el 1930 havien baixat fins als 597.000.

Per últim, aspectes com l'alfabetització també han estat al·ludits. En relació amb aquesta s'ha de comprendre l'efecte que tindria l'explosió dels mitjans de comunicació en el món rural, amb diaris locals en tots els pobles del país. Hi ha un altre tipus de canvis que són difícils d'investigar però fàcils d'intuir en aquest marc: canvis en les relacions home-dona com a conseqüència de l'aplicació de nous mitjans tècnics. Ja no es necessita només la màxima força de l'home, cosa que probablement fa augmentar encara més la participació femenina en el treball rural, seguint una tendència comuna a altres societats agrícoles europees.

Amb aquest treball no pretenem ser exhaustius, sinó només donar compte d'aquelles línies centrals que nuclegen els processos de transformació de la societat rural gallega contemporània. Per aquesta raó ens hem centrat en els quatre processos anunciats, convençuts que el canvi fonamental, potser amb forma de paradògica permanència, deriva del desplaçament del grup de rendistes, especialment la *fidalgúia*, per aquest grup de pagesos mitjans que consolida les seves posicions en el món rural adquirint la condició de petits propietaris rurals.

Traducció de M. Mercè Riu i Codinach